

APORTACIONS BALEARS A LA TOPONÍMIA TRADICIONAL DE LA BARONIA DE XALÓ

Josep Mas i Martí & Jaume Noguera i Mengual

XXI Jornada d'Antroponímia i Toponímia. Santa Maria del Camí, 2008

INTRODUCCIÓ

La Vall de Xaló constituïda pels llocs depenents del terme castral del castell d'Aixa i coneguda a l'època medieval com *Vallis Exalonis* va quedar definitivament dividida en dos senyoriis, després del 1409, que serien l'origen de les dues històriques Baronies d'Alcanalí i Xaló.

La Baronia de la Vall de Xaló o Baronia de Xaló, que ja comprenia els tradicionals llocs del Ràfol de Xaló, Llíber, Benibraï, Murta i Cuta, va incorporar els de Masserof i El Cau, que havien pertangut al terme castral del Castell de Bèrnia. A principis del segle XVII, en vespres de l'expulsió morisca, la Baronia de Xaló comptava únicament amb tres llocs habitats: el Ràfol de Xaló, Llíber i Benibraï. Consumada aquella, només Xaló i Llíber aconseguiren recuperar-se del daltabaix demogràfic mercès a una majoria de repobladors provinents de les Illes Balears, i sobretot de la de Mallorca. La seua presència va ser decisiva a Llíber —un lloc repoblat exclusivament per illencs—, però també força important a Xaló, on el percentatge de colons de procedència illenca superaria el 70% de la població total cap al 1646.

El repoblament del segle XVII, per contra, duria a la veïna Baronia d'Alcanalí una àmplia majoria de repobladors d'origen valencià i l'element illenc s'hi mantindria definitivament com a minoritari; i el lloc d'Alcanalí, a diferència dels de Xaló i Llíber, conservaria aquest tret refundacional que encara es pot observar tant en els llinatges com en les característiques de la seua parla.

Però, tornant a la Baronia de Xaló, convé destacar que una altra peculiaritat del seu repoblament fou que la majoria dels nouvinguts provenien d'una sola vila: de Santa Margalida els que es varen instal·lar a Xaló, i de Lluçmajor els assentats a Llíber. Aquesta qüestió ha estat tractada anteriorment tant per Josep Costa i Mas, com posteriorment per Antoni Mas i Joan-Lluís Monjo que, en la seua obra *Per poblar lo Regne de Valentia...* (2002) comenten que, d'entre els caps de família del cens de 1646 de Xaló, n'hi han quinze d'originaris de Santa Margalida, que representen el 46% de la població.

Entre els llinatges margalidans documentats a Xaló citarem els següents: Albanell, Alòs, Calafat, Mestre, Monjo, Montaner, Ordines, Pastor, Perelló, Pont, Quecles, Ribes, Rosselló, Serra, Server, Vidal, Vives, etc. Així mateix, consta acreditada documentalment la presència de repobladors insulars que es varen establir a Xaló des de les localitats d'Alaró,

Artà, Capdepera, ciutat de Mallorca, Felanitx, Llucmajor, Manacor i Pollença i, també, des de les illes d'Eivissa i Menorca.¹

Com ja hem apuntat anteriorment, els repobladors de Llíber eren originaris en la seua major part d'una sola vila (Llucmajor). Aquesta dada ve recollida en l'obra *Llíber i Llucmajor: Les arrels històriques d'un agermanament* (2006) d'Antoni Mas, Joan-Lluís Monjo i Josep Mas, pàgina 23:

Sabem que tots nasqueren a Mallorca (100%), i que la gran majoria d'aquestos, a la mateixa localitat: Llucmajor (el 84'6%). Entre els llinatges llucmajorers documentats a Llíber el segle XVII, citarem: Amengual, Avellà, Catany, Cirerol, Fullana, Mas, Miquel, Montserrat, Morell, Noguera, Oliver, Perpinyà, Pou, Puig, Puigcerver, Reus, Ros, Salvà, Taverner, Tomàs i Vidal. Està també acreditada la presència a Llíber de pobladors vinguts de: Calvià, Manacor, Santa Margalida i de l'illa d'Eivissa amb els portadors del llinatge Palones.

A més, les influències de les formes orals balears en la parla dels pobles de Llíber i Xaló, les ha estudiades de manera molt precisa el professor Vicent Beltran i Calvo en la seua obra *El parlar de la Marina Alta. El contacte interdialectal valenciano-balear* (2005) i, concretament, en la pàgina 18, quan es refereix a les coincidències lingüístiques, exposa que:

De vegades hi ha diferències sorprenents, fruit de factors de repoblació o per la situació geogràfica que ocupen. Són molt majors, per exemple, les coincidències entre dos pobles veïns amb ajuntaments diferents, com ara Xaló i Llíber, que les que presenten Benirrama i el Patró, que es troben tots dos a la Vall de Gallinera.

En les seues consideracions finals el professor Beltran comenta sobre els parlars d'aquestes dues poblacions que:

Xaló i Llíber es desmarquen de la resta de pobles i presenten, després de Tàrbena, el major nombre de recialles mallorquines: com a solucions pròpies destaquen rotja, passetjar, lletgir, tudar, engorgat; els mots acurçar i escarrufar coincidiexen amb Pedreguer i nyarco i sentar amb Tàrbena.²

Per tant, Xaló i Llíber varen renàixer després de l'expulsió del moriscos gràcies al repoblament de cristians vells procedents de les Illes Balears. Aquests colons —avantpassats dels actuals habitants— es varen establir a la Baronia de Xaló a partir del 1611, any en què va ser signada la Carta Pobra. L'època de la refundació d'aquests llocs a principis del segle XVII fou el període històric en què comencen a encunyar-se per influència il·lenca nous topònims que encara persisteixen en l'actualitat.

1 Consulteu *La terra i la gent del Xaló repoblat* (2007) d'en Josep Mas i en Jaume Noguera, pàgines 33 a 38.

2 Veieu la pàgina 316 de l'obra citada.

PRIMERA PART

Aquesta part del treball està dedicada a examinar tots aquells topònims que es varen crear a partir del trasllat de conceptes existents a la població d'origen dels repobladors. En tal situació es trobarien els següents noms de lloc:

Topònims que ja s'aplicaven a Mallorca

El Lloro. Paratge situat a l'extrem occidental del Pla de Llíber a la vora de la carretera que va de Xaló a Benissa. Amb aquesta mateixa denominació es coneix una important partida del terme municipal de la vila de Santa Margalida a l'illa de Mallorca. Aquest topònim, és molt probable que els colons margalidans l'empraren pel fet d'haver trobat alguna semblança rellevant entre el referit sector del Pla de Llíber i el paratge homònim de la seua vila nadiua.

En una escriptura pública de donació, atorgada el dia 6 de setembre de 1978 apareix esmentat aquest topònim:

Un trozo de tierra secana, en término de Llíber, partida Pla o Lloro, de treinta y siete áreas cuarenta centiáreas, polígono 13, parcela 88 (...)

Topònims que fan al·lusió a mesures agràries o denominacions de propietats rurals pròpies de les Illes Balears

Els Cairons. Aquest indret menor està situat en la confluència de les carreteres de Gata i Senija. Un *cairó* és, segons el DCVB, '*un tros de terra no gaire extens, situat prop d'un poble*'. Es tracta d'un mot d'origen mallorquí.

En una escriptura de donació de l'any 1668 atorgada per Bertomeu Fullana de Llíber a favor del seu fill Vicent, aquest rep una propietat localitzada en la referida contrada:

Item, un altre tros de terra que serà una fenecada poch més o menys, ciutat en terme de dit lloch,³ partida dels cayrons, que afronta ab lo camí Real a dos parts, ab la hera de dit lloch, ab terra de Mateu Roig.⁴

Així mateix, Pere Damià Reus, veí del lloc de Llíber, que actuava com a curador de la filla i hereva del difunt Bernat Femenia, va arrendar a Pere Femenia el dia 21 de setembre de 1676 dues propietats en aquesta partida:

Lo dit curador presehint les solemnitats requises harrenda dos Cayrons; que lo hu afronta ab terra de Jaume Puig y laltre afronta ab terra de Bertomeu Fullana y ab

³ Es refereix al lloc de Llíber.

⁴ AMX, Rebedor del notari Pere Font.

*camí, per temps de sis anys del dia de hui en avant contadors a Pere Femenia del dit lloch de Llíber per preu de una lliura deu sous pagadors lo dia de Sant Miquel.*⁵

Les Mitges Quarterades. Aquest és un topònim que ja trobem documentat a la confessió de Rafel Ferrà recollida en el Capbreu de 1635:

*Item, un tros de terra, que seran 4 fanecades de terra campa ab 3 amellers, situat en la partida del pla en terme de Llíber, que vullarment se dihuen **les miges quarterades**; afronten ab terres de Antoni Mesquida, ab terra de Juan Noguera, ab terra de Damià Avellà y ab terra de la iglésia y ab camí vell que es va al lloch de Cenija.*⁶

Aquest nom compost va evolucionar fins a una desaparició total del seu segon element, tot conservant l'adjectiu però substantivat i en singular:

Les mMitges (Quarterades) > La Mitja

Aquesta evolució ja s'havia consolidat l'any 1670, com ho demostra l'escriptura que documenta la donació que Pere Oliver major, veí del lloc de Llíber, li fa a Jaume Oliver, el seu nebot:

*Item, del altre tros de terra dit **la mitga en lo pla**, que afronta ab terra de Guillem Mas, ab terra de Pere Femenia, ab terra de Andreu Femenia y ab camí real*⁷.

La Mig Iglésia (<La Mitja de la Iglésia) és la part de les Mitges que pertanyia en propietat a l'església de Llíber al segle XVII, i que aquesta institució solia arrendar als llauradors generalment per temps de sis anys:

*Item, un pedacito de tierra que está en tierras de la viuda de Rafael Ferrá y que confronta a dos partes con el camino y con tierra de los herederos de Joan Pujaver; está arrendado a Estevan Miguel en dos sueldos, dos dineros.*⁸

Topònims basats en particularitats dialectals dels parlars insulars

El Planiol. Aquest paratge es troba situat al sud-est del terme municipal de Llíber i el seu topònim és, segons el DCVB, un mallorquinisme que té el significat de '*planell, terreny pla de poca extensió*'. La denominació valenciana per a aquesta mena de terrenys sol ser la de *planet* (Els Planets a Xaló) o *planeta* (La Planeta del Masserof, també a Xaló).

5 Arxiu de J. Giner Monserrat, Rebedor del notari Pere Font.

6 ADPV, Signatura e 2-4 Llibre 44.

7 AMX, Rebedor del notari Pere Font.

8 APX, Relació de les terres propietat de l'església de Llíber de l'any 1654.

Vista del Pla de Llíber des de l'antic camí de Gata.

La Peña Rota. El referit indret està localitzat a la riba esquerra del riu Xaló, al nord del terme municipal de Llíber. *Rota* és un mallorquinisme, definit pel DCVB de la següent manera en una primera accepció: *'Tros de terra que era garriga, hi ha estat sembrada'*.

Però, a més, l'esmentat diccionari dóna un segon significat que fa al·lusió a un determinat tipus de relació d'arrendament, que és també un mallorquinisme i s'explicat d'aquesta manera:

'Tros de terra que un conrador cultiva dins un predi d'altri durant alguns anys, generalment pagant al propietari una porció convinguda del que hi cull; sol esser terra prima o allunyada de les cases de possessió, no podent-la conrar directament el propietari, la dóna a conrar a un altre a canvi d'algun benefici o del simple avantatge de tenir la terra roturada sense despeses pròpies'.

SEGONA PART

La segona part del present estudi queda circumscrita a l'anàlisi de tots aquells noms de lloc creats a partir d'antropònims, referits al llinatge de procedència dels repobladors illencs assentats a les terres de la Baronia de Xaló. En aquesta categoria entrarien els següents topònims:

Al terme municipal de Xaló

El barranc de l'Aveixenc (o de l'Avixenc, en algun informant). Aquest barranc és tributari per la riba dreta del de la Cova Negra-Masserof. Considerem que el nom actual prové per corrupció de la denominació primitiva (que devia ser la de *barranc de l'Eivissenc*, perquè un repoblador d'aquesta procedència, dit Bernat Ribes, tenia al segle XVII una propietat a la vora de l'esmentada riera).

En el Llibre de Denúncies de l'any 1838, que forma part de l'Arxiu Municipal de Xaló, hem trobat la següent referència a aquest hidrònim:

*En la Villa de Jalón, a dos de mayo de 1838, ante el Sor. Juan Moncho, regidor decano, Reg(en)te (de) la Jurisdicción por ausen(cia) del Sor. Alcalde, Francisca María Salord, V(iud)a de Fran(cis)co Sanchis, denuncia pena de 3 L(ibras), 8 S(ueldos) a Rafael Vives, de esta Vecindad, por haver introducido un par de buenos⁹ en la partida del **Barranco del Avesenc**, de este término, propia de la denunciadora.*

El barranc del Catany. Aquesta riera està situada a la riba dreta del barranc de la Cova Negra-Masserof. La seua denominació sembla que procedeix de l'antropònim *Catany*, d'origen mallorquí, concretament de la Vila de Lluçmajor. L'any 1635 un repoblador dit Mateu Catany tenia una casa a Llíber que havia heretat de la que fou la seua muller, la Jerònima Oliver, filla d'en Pere Oliver; aquest posseïa una gran extensió de terres a la partida del Cau (Llíber), situades en una zona colindant amb el terme de Xaló, on es troba el referit barranc. Quan en Pere va morir, aquestes propietats varen ser distribuïdes entre els seus fills i filles: Antoni, Rafel, Caterina i Jerònima, de qui en Catany era successor.

El Fondo de les Montaneres. Aquest element geogràfic està localitzat a l'extrem nord-est del terme municipal de Xaló, i rep la seua denominació de la família Montaner, un llinatge mallorquí establert immediatament després de l'expulsió dels moriscos.

Els Montaner presenten històricament una vinculació molt estreta amb tasques juridicoadministratives ja des de finals del segle XVII, quan un tal Mateu Montaner exercia el càrrec de batle de la Baronia de Xaló:

A 1 de febrer de 1690 li prestí a Matheu Montaner, llaurador y balle de Xaló, yo, mos(sén) Joan Garcia, listero, 200 lliures pera subvenir les pagues del arrendament de dita Baronia; les quals se (h)an gastat en lo gasto de casa y no les té abonades en lo llibre dels arrendaments que porte de sa senyoria.¹⁰

Un altre membre d'aquesta nissaga, l'advocat Simeó Montaner, fou a mitjans del segle XIX l'apoderat del Marqués de Dues Aigües, senyor territorial de la Vila de Xaló, segons que ho acredita el següent document judicial:

⁹ Sembla una traducció incorrecta al castellà del mot 'bèns'; l'adequada hauria estat la paraula 'corderos'.

¹⁰ ADPV, Signatura e 3-2 Llibre 39, Comptes de Pere d'Íxer, baró de Xaló.

Que en veinte y ocho de noviembre del pasado año mil ochocientos cuarenta y dos, D. Simeón Montaner, Abogado, vecino de la Villa de Jalón, en calidad de apoderado general del Exmo. Sor. Marqués de Dos Aguas, Señor directo de aquella Villa, concedió en arriendo a José Fullana y Puigcerver y a Domingo Fullana, su padre, ambos de aquel vecindario, al primero como principal y al segundo como fiador, pero a los dos juntos de mancomum et insolidum un molino harinero propio de su representado sito en la partida de las huertas del molino nuevo, llamado así en término de la referida Villa.¹¹

També, Gabriel Montaner i Llombart era advocat de professió. L'any 1859 aquest Montaner tenia la titularitat dominical sobre la Casa de la Senyoria, que antigament havia pertangut als barons de Xaló. El referit edifici disposava d'una torre annexa, situada a l'actual carrer de l'Església, i l'Ajuntament li havia donat l'ordre que l'enderrocara, tot posant-li com a termini l'1 de novembre d'aquell mateix any:

(...) la cual,¹² como comenzada ya a derruir por éste,¹³ debe desaparecer por estar así espreso en el referido plano,¹⁴ haciéndole saber que la acabe de derruir hasta primero de noviembre próximo, a cuyo fin se instruya el oportuno expediente.¹⁵

D'altra banda, convé esmentar que el topònim en qüestió apareix en femení, perquè les darreres portadores d'aquest cognom, ja a mitjans del segle XX, eren dues dones: les germanes Maria i Josepa Montaner i Giner.

La Penya i la Fonteta del Sintes. Aquest dos topònims estan localitzats a la partida del Masserof. El tal Sintes, dit Miquel de nom, és l'exemple paradigmàtic d'un llaurador pobre del segle XVII que no tenia casa pròpia; a qui el senyor no li havia pogut establir res perquè, quan ell va arribar a Xaló des de Menorca, ja estava tot establert i, per això, es veu forçat a comprar un tros de terra que ha estat venut diverses vegades, molt probablement per la seua escassa productivitat.

Al terme municipal de Llíber

El Clot del Morell. Aquest topònim correspon a un sector menor dins del Clot del Pla. La seua denominació sembla que està relacionada amb Pere Morell, un repoblador del segle XVII que era originari de la vila mallorquina de Lluçmajor i fou signatari de la Carta Pobla de 1611 en representació de Llíber. Aquest Morell en el Capbreu de 1635 declara posseir: *Item, un tros de terra, que seran 4 fanecades ab 3 o 4 amellers, situat en la partida del pla.*

¹¹ ARV, Escribanía de Cámara 1646, Expediente 91.

¹² Es refereix a l'esmentada torre.

¹³ Gabriel Montaner i Llombart.

¹⁴ El text fa al·lusió al Plànol Geomètric de 1847, on apareixen indicades les alineacions que devien seguir els nous carrers de Xaló.

¹⁵ AMX, Acta de la sessió del Plenari de l'Ajuntament de Xaló, celebrada el dia 3 d'octubre de 1859.

El Poet Mas (< El Pouet del Mas). Es tracta d'una denominació popular que deu tenir el seu origen en el cognom d'un antic propietari, dit Nofre Mas, que l'any 1635 posseïa 10 jornals de terra (=60 fanecades) *situats en lo camí de Cenija*. En Mas era natural de la Vila de Lluçmajor, va ser signatari de la Carta Poble de 1611 per la part de Líber.

Al casc urbà de Xaló

El carrer dels Mallorquins o del Sebastià Mestre. Pere Rúvio reconeix posseir una casa al carrer dels Mallorquins, al costat de la de Mateu Font, català; i aquest en la seua declaració manifesta que té la casa al carrer de les Hortes. Per tant, el carrer de les Hortes i el carrer dels Mallorquins són dues denominacions aplicables a la mateixa via. A més, aquesta tesi vé confirmada també per la confessió de Joan Pastor que declara una casa al carrer de les Hortes, situada precisament davant de la de l'esmentat Mateu Font.

Així mateix, Sebastià Berenguer confessa una casa al carrer de les Hortes o dels Mallorquins, establint així de manera expressa la identitat entre aquests dos topònims. Una altra denominació d'aquest carrer és la de Sebastià Mestre. La confessió de Miquel Dols ens ho explica així:

Item, una casa en lo lloch de Xaló, en lo carrer pel qual es va a les hortes, dit de Sebastià Mestre, major.¹⁶

El carrer/camí de les Hortes, dels Mallorquins o de Sebastià Mestre es correspondria amb l'actual carrer de Sant Rafael i el tram més estret del carrer de les Parres que porta directament a les hortes.

La terrisseria (o cantereria) dels Calafat. L'acta que acredita la celebració de la sessió del Plenari de l'Ajuntament de Xaló corresponent a dia 21 de febrer de 1847 menciona la localització exacta de l'antiga terrisseria dels Calafat:

(...) situada a las espaldas de la indicada Ermita, lindante con ésta, Camino Real y tierras de Pedro Bertomeu y José Fullana.

Els Calafat eren una nissaga de terrissers que s'havia iniciat amb l'arribada a Xaló dels germans Antoni i Nofre des de la Vila de Santa Margalida a principis del segle XVII. En el moment en què es va redactar l'acta en qüestió, aquest obrador ja no era propietat de la referida família, ja que un dels seus descendents dit Gabriel l'havia transmès a Josep Font i Macià Fullana. Així mateix, d'aquest edifici se'n fa esment en una escriptura de l'any 1929 on consta la següent descripció:

Una casa en término de Jalón y partida de la Ermita denominada 'Canterería', con una superficie de un área sesenta y cinco centiáreas, lindante por derecha entrando

16 ADPV, Signatura e 2.4 llibre 44.

Placa situada a Xaló, a l'antic carrer dels Mallorquins (hui carrer de Sant Rafael).

con canterería de Silvestre Aranda, izquierda Ermita de Santo Domingo, fondo o espalda con tierras de José Fullana, y por delante o Norte camino.¹⁷

En la sessió d'aquell dia la Corporació va acordar tombar una porxada de la terrisseria que havia pertangut als Calafat amb la finalitat de donar més amplària i alhora fer més recte el camí d'Alcanalí:

(...) se da anchura para el objeto indicado, (h)ermosea la entrada de esta Población y se quita la tortuosidad de dicho Camino.¹⁸

Al casc urbà de Líber

El carrer dels Fullana. En una relació de propietats de l'església de Líber, redactada l'any 1758, apareix esmentat un camp situat a l'entrada de la població i que fita amb el carrer denominat dels Fullana:

¹⁷ Arxiu Sivera-Noguera, Escripura de compravenda atorgada per Martí Mengual Font –fill i hereu de Francisca Font- a favor Jaume Noguera Noguera el dia 14 d'abril de 1929.

¹⁸ AMX, Acta de la sessió del Plenari del dia 21 de febrer de 1847.

Primeramente, un bancalito al entrar del Lugar, que será una hanegada de tierra. Linds: Julián Moncho, camino de Jalón, camino del Pozo y calle de los Fullana.

La placeta de Nofre Mas. En el Capbreu de 1635 de la Baronia de Xaló i el lloc de Gata, Rafel Puig declara posseir una casa en la placeta dita de Nofre Mas a la població de Llíber:

Item, una caseta derruïda que huy és corral ab una pallisseta situada en lo lloch de Llíber en la placeta de Nofre Mas, afronta ab casa de Miquel Mas, ab casa de Miquel Monserrat a dos parts y a les espalles ab un carreró que va a la Yglésia.

Vista de l'antiga placeta del Nofre Mas de Llíber.

CONCLUSIONS

Tot i que la generalitat dels topònims majors de la Vall de Xaló es van mantenir inalterables després de l'expulsió dels moriscos (*Passula, la Tarafa, la Solana, Cuta, Benibrai, Murta, Masserof, Bèrnia, el Cau, Marnes, la Font d'Aixa*, etc.), hem de remarcar també que la renovació demogràfica que va representar l'arribada dels repobladors illencs va suposar la irrupció de noves designacions generades a partir dels conceptes coneguts

pels nouvinguts i influïdes per la seua parla o, així mateix, relacionades amb els llinatges o malnoms que portaven els nous habitants de Xaló i Llíber. A més a més, convé fer notar que aquests mecanismes de creació de la toponímia menor han continuat vigents fins als nostres dies, com ho prova les noves denominacions que han rebut darrerament antigues vies rurals de Xaló: el camí dels Albanell, el del Ferrà, el del Mengual o el de l'Ordines.

ARXIUS CONSULTATS

Arxiu Municipal de Xaló
Arxiu Parroquial de Xaló
Arxiu dels Protocols Notarials del Col·legi del Corpus Christi de València
Arxiu de la Diputació Provincial de València
Arxiu Sivera-Noguera
Arxiu de Juan Giner Monserrat, cronista de la Vila de Xaló.

BIBLIOGRAFIA

- La terra i la gent del Xaló repoblat* (2007) de Josep Mas i Jaume Noguera, llibre publicat per la Regidoria de Cultura de l'Ajuntament de Xaló
- Llíber i Lluçmajor. Les arrels històriques d'un agermanament* (2006) d'Antoni Mas, Joan-Lluís Monjo i Josep Mas, coeditat pels Ajuntaments de Llíber i Lluçmajor
- Els camins de Xaló i Llíber* (2006) de Josep Mas i Jaume Noguera, obra inèdita; *El parlar de la Marina Alta. El contacte interdialectal valenciano-balear* de Vicent Beltran (2005), publicat per la Universitat d'Alacant
- Per poblar lo regne de València... L'emigració mallorquina al País Valencià en el segle XVII* (2002) d'Antoni Mas i Joan-Lluís Monjo, editat pel Govern de les Illes Balears i 'Sa Nostra', Mallorca
- Avance al Estudio de la Toponimia de Benisa, Senija, Jalón, Llíber, Gata de Gorgos y Benitachell* (1976) de diversos autors, però el capítol dedicat a Xaló el va escriure Juan Giner Monserrat i l'obra va ser editada per la Diputació Provincial d'Alacant.